

K DATACIJI ZGODNJSREDNJEVEŠKE CERKVENE ARHITEKTURE NA SLOVENSKEM

VINKO ŠRIBAR

Narodni muzej, Ljubljana

Na köttlaškem kulturnem prostoru je dokajšnje število cerkvenih stavb, ki jih tipološko delimo v dve večji skupini:

- a) s polkrožno apsido
- b) s pravokotnim prezbiterijem.

Prve so v glavnem na upravnem območju oglejskega patriarhata, druge pa severno od Drave, na upravnem prostoru solnograške škofije.¹ Z Dravo je obe območji dokončno razmejil l. 811 Karel Veliki.² Ob omenjenih so še številni drugi cerkveni objekti, ki niso arheološko dokumentirani in samo domnevamo njihov obstoj.³ Najštevilnejše so cerkve v tem času na Koroškem. Doslej odkri-

¹ Tako podobo razširjenosti cerkvene arhitekture na prostoru köttlaškega kulturnega kroga za čas od 8. do 11. stol. dobimo s kartiranjem cerkva, ki jih je za ta čas in na tem prostoru ugotovila P. Korošec v svojem neobjavljenem delu *Srednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov* (Ljubljana 1967) 244 do 273. To je splošna podoba, pri kateri poznamo tudi številne izjeme: Sv. Gore na Bizeljskem (*Arh. vestnik* 20 [1969] 218), Otok pri Dobravi (*Varstvo spomenikov* 13-14 [1968-69] 197) in najbrž še druge in to na prostoru, na katerem M. Zadnikar ugotavlja romansko arhitekturo s pravokotnim prezbiterijem. (M. Zadnikar, *Romanska arhitektura na Slovenskem* [1972]). Cerkev s pravokotnim prezbiterijem na karantanskem prostoru je povezovali z misijonsko akcijo irskih duhovnikov, kar je obdelal že J. Cibulka (*Velikomoravsky kostel v Modré u Velehradu a začátky křestanství na Moravě* [Praha 1958] 299). V Istri ugotavljamo vzporednost obeh tipov zgodnjerednjeveške cerkvene arhitekture, ki sta tukaj zasidrana v starejši krščanski tradiciji (A. Šonje, Novi nalazi starokrščanske i rano-

srednjevekovne arhitekture u Poreštini, *Histria arch.* 1/2 [1970] 55. B. Marušić, *Istra u ranom srednjem veku* [Pula 1960] 26 ss). Na Koroškem, kljub bogati starokrščanski tradiciji in številnim zgodnjekrščanskim cerkvam, ne moremo govoriti o povezanosti med temi in pa cerkveno arhitekturo, ki se pojavi v obdobju köttlaške kulture (R. Noll, *Frühes Christentum in Österreich* [Wien 1954] 95. G. Piccotini, *Frühes Christentum in Kärnten* [Klagenfurt 1971]. K. Ginhart, Die St. Peters Kirche in Karnburg, *Deutsche Kunst und Denkmapflege* 36 [1937] 85—88. E. Lehmann, Saalraum und Basilika im frühen Mittelalter, *Kunstchronik* 11 [1958] 291 itd.). Kasnejši razvoj romanske arhitekture na našem prostoru je po vsej verjetnosti pogojen s stanjem v obdobju köttlaške kulture.

² B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (1964) 416.

³ Ne izključujemo namreč možnosti, da so stale cerkve ob številnih že odkritih köttlaškodobnih grobiščih, da so cerkve nekaterih zavetnikov in skoraj vse prafarne cerkve na starejših, verjetno srednjeveških osnovah.

tih in dokumentiranih cerkva iz tega časa v ostalih slov. pokrajinah je malo, domnevamo pa, da jih bo več dobiti ob prafarah in ob köttlaških grobiščih.

Tipološka zasnova cerkvenih temeljev predstavlja le grob časovni okvir. Oba omenjena tipa lahko sodita v čas od 8. do 11. stol. Graditev cerkve je povezano s širjenjem in konsolidacijo krščanstva. Za nekatere cerkve na Koroškem je znan čas dograditve,⁴ datacijo drugih pa nam pojasnjuje kamenita cerkvena oprema.⁵ Čeprav je le-ta lahko prišla v cerkev kasneje, bo v glavnem držala domneva, da je bila vgrajena v času, ko so objekt postavili. Tako dobimo neko sliko o nastajanju cerkva na Koroškem, ki se velikokrat ujema s podobo, ki so jo ustvarili zgodovinarji.⁶ Trajanje posameznih cerkva je arheološko manj zanimivo. V Sloveniji nimamo, vsaj zasedaj ne, historičnih in arheoloških virov, ki bi natančneje določili čas nastanka naših zgodnjerednjeveških cerkva. Datirali bomo lahko samo tiste cerkve, ob katerih so bila grobišča s pridevki. Malo pa je možnosti da bi določili čas nastanka teh cerkva, ker je nejasen odnos med cerkvijo in grobiščem. S študijo pridevkov najstarejših grobov bomo ugotovili le kdaj so najprej verjetno zgradili cerkev.

Pri časovnem opredeljevanju cerkva in grobišč nam pomaga drobno arheološko gradivo, to so pridevki iz grobov. Zanimajo nas tudi možnosti natančnejših časovnih opredelitev arhitekture po tem metodološkem postopku. Pri proučevanju drobnega köttlaškega gradiva ugotovljamo, da so časovne meje vedno zelo okvirne. Strokovnjaki, ki obravnavajo ta problem največkrat omenjajo 9. ali 10. stol. ali celo čas od 8. do 11. stol.⁷ Kronološka metodologija, ki sta jo razvili prazgodovinska in rimska arheologija, že dolgo ne priznava tako širokih časovnih okvirov. Posebne uspehe je dosegla na tem področju rimskodobna arheologija, ki v nekaterih primerih določa časovne termine skoraj popolnoma natančno. Točnost desetletja ali pol stoletja je tudi v zgodnejših obdobjih skoraj običajna. Dosedanje časovno opredeljevanje drobnih predmetov köttlaške kulture je torej še nepopolno. Korak naprej v tej smeri je naredila P. Korošec v svoji še neobjavljeni disertaciji. Za nekatere predmete je skušala določiti časovno mejo ali fiksirati čas njihovega pojavljanja. Ta svoja dognanja je prikazala na treh časovnih preglednicah. Za nas sta zanimivi le dve: kronološka preglednica broš in nekaterih zgodnjih oblik uhanov, ter preglednica zaponk in luničastih uhanov.⁸ Točnost časovnega opredeljevanja je tu v mejah od pol do enega sto-

⁴ Kot primer citiram K. Ginhart, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* 36 (1937) 85 ss. Znano je, da je škof Modest kmalu po l. 760 posvetil na Koroškem tri cerkve: pri Gospej sveti, sv. Peter v Lesu in pa »ad Undrimas« (Ingering blizu Judenburga ob zgornji Muri); glej tudi podatek B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (1964) 400.

⁵ Pregled kamnite cerkvene opreme, ki je okrašena s pletenino, je naredil za Koroško K. Ginhart, *Der fünfundzwanzigste karolingische Flechtwerkstein in Kärnten, Carinthia I* 147 (1957) 211—226 z navedbo starejše literature. Za prostor Slovenije F. Stelè, *Razprave 2. raz. AZU* (1943) 347—363, o odlomku s pleteninasto ornamentiko iz Slivnice pri Mariboru. E. Cevc, *Arh. vestnik* 1 (1950) 136, kjer avtor obravnava dva predromanska frag-

menta s pletenino iz Batuj; prim. tudi njegovo delo *Srednjeveška plastika na Slovenskem* (1963) 21 ss, kjer obravnava predromanski relief s cerkve sv. Jurija na Svetih gorah na Bizeljskem idr.

⁶ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (1964) 393 ss.

⁷ Tak značaj opredeljevanja ima vsa arheološka literatura, ki se ukvarja s köttlaško kulturo od časa med obema vojnoma do danes. Vse to delo je povzel Z. Vinski pod geslom *Köttlacher Kultur* v J. Filip, *Handbuch der Archäologie* 1 (1966) 632—633.

⁸ P. Korošec, *Srednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov* (Ljubljana 1967, rk.) priloga: kronološka lestvica okroglih fibul v Panoniji in kronološka lestvica uhanov, broš, fibul in obseščnih obročk.

letja. Vendar pa se nanj še ne moremo naslanjati, ker ni izdelan metodološko — dokazni postopek za tako postavljanje časovnih meja. V slovenski arheologiji je iz prazgodovine in iz rimskega obdobja mnogo primerov za detajlnejšo časovno delitev.⁹ Da bi prišli do take razdelitve tudi za zgodnji srednji vek, bi bilo nujno izdelati horizontalno in vertikalno stratigrafijo, kar je ob obsežnem gradivu iz grobišč mogoče že danes. Sistematsko izkopana grobišča dovoljujejo podrobno kartiranje in zasledovanje rasti grobišč. Slediti bi moralo vzporejanje med grobišči, to je oblikovanje skupne stratigrafske sheme. Za ta postopek so ustrezna predvsem gorenjska in štajerska grobišča. Tako bi prišli do relativnih časovnih odnosov med najdbami posameznih grobišč in med grobišči samimi. Toda na ta način bi dobili le dva absolutna datuma in sicer čas začetka in konca köttlaške kulture — 2. polovica 8. stol. do prve polovice 11. stol. Gornja meja verjetno sovпада s prihodom Frankov, spodnja pa z začetkom fevdalizma na naših tleh. Zgodnji fevdalizem je z naprednejšo tehniko in spremenjenimi življenjskimi pogoji najbrž odločilno vplival na hiter zaton köttlaške kulture. Z začetkom druge polovice 11. stol. je dokaj natančno determiniran čas konca köttlaške kulture. Najlaže pridemo do obeh časovnih meja na Bledu s tamkajšnjimi zgodnesrednjeveškimi grobišči ter z zgodovinsko določenim nastankom fevda in blejskega gradu.¹⁰

Pri köttlaški kulturi lahko nakažemo nekaj absolutnih datumov ob upoštevanju, da se skoraj na vseh köttlaških grobiščih v Sloveniji pojavlja tudi belobrdsko gradivo. Pri nekaterih elementih te kulture obstajajo namreč tudi trdnjše izhodišča za absolutno datacijo.¹¹ Z ugotavljanjem vzporednosti grobišč iz obeh kulturnih skupin bi prišli do želenega izsledka. Enaka možnost je tudi na belobrdskih grobiščih s köttlaškim gradivom. S proučevanjem tega problema bomo lahko začeli tedaj, ko bodo hrvaški in madžarski kolegi obdelali gradivo iz belobrdskih sistematsko izkopanih grobišč. Naslednja, še neuporabljena možnost za datacijo so grobišča, ki so nastala v glavnem istočasno kot cerkve, okoli katerih se razprostirajo. To možnost pa lahko uporabimo le če vemo kdaj so nastale cerkve. Za nekatere cerkve na Koroškem ta podatek imamo, toda grobišča okoli njih so izkopana le delno in ne vemo, kakšno zvezo imajo s cerkvijo.¹² Grobišča sama so lahko mlajša od cerkve, najdbe iz grobov pa starejše. Analiza, ki smo jo pravkar omenili je pokazala, da po klasični arheološki metodi še ne moremo določiti starosti naših cerkva in da so nujna zelo obsežna terensko raziskovalna in študijska predela.

Pojasnili smo, kaj bi bilo treba narediti, da bi lahko začeli z obdelavo teme v naslovu. Poglejmo kakšna je situacija pri nekaterih naših primerih, ki se nam zdijo ključni za kronološko opredelitev zgodnjega srednjega veka. Naša največja in doslej najbogatejša köttlaška nekropola je vsekakor okoli današnje

⁹ Mimo številnih poskusov v tej smeri citiram S. Gabrovec, *Zur Hallstattzeit in Slowenien, Germania* 44 (1966) 15. Lj. Plesničar, *Kronološka determinacija keramike tankih sten s severnega grobišča Emone, Materijali s simpozijuma o rimski keramiki v Jugoslaviji* (Zenica 1971) 115—120. V. Šribar, *K absolutni kronologiji zgodnje Emone, Arh. vestnik* 19 (1968) 445 ss.

¹⁰ A. Valič, *Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu, Situla* 7 (1964) 45 s

citati o prej izkopanih grobiščih, ter F. Gornik, *Bled v fevdalni dobi* (Bled 1967) 29.

¹¹ Z. Vinski, pod geslom Bijelo Brdo-Kultur v J. Filip, *Handbuch der Archäologie* 1 (1966) 122 (o dataciji bijelo-brdske kulture, povzete po Z. Vána, *Slovenská arch.* 2 [1954] 51 ss).

¹² Nekaj takih najdišč povzemam po P. Korošec, *Srednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov* (Ljubljana 1967, rk.) 257, 259, 260.

župne cerkve v Kranju. V akcijah od l. 1953 do 1971 so odkopali približno 1000 grobov. Z nadaljevanjem izkopavanj bo odkrita največja sistematsko raziskana köttlaška nekropola, ki je zelo bogata in lahko zasledujemo njen razvoj od poznega 8. stol. skozi srednji vek, vse do jožefinske reforme. Rast nekropole nam pokaže kartiranje posameznih najdb, kar hkrati nekoliko pojasnjuje tudi relativno kronologijo. Vendar nam podoba nekropole ne bo popolnoma jasna, ker je gradnja današnje cerkve uničila več grobov. Možnosti za raziskovanje notranjosti kranjske župne cerkve so majhne. Pri kopanju za centralno kurjavo so ugotovili, da je v cerkvi določen prostor brez grobov. To potrjuje tezo, da je grobišče zraslo okoli cerkve. V sondah in izkopih na tem prostoru ni bilo ostankov arhitekture, vendar nam to še ne dokazuje, da te ne bi bilo.¹³ Kljub temu bo kranjska nekropola pojasnila, vsaj posredno, kronologijo kulturne arhitekture. Znanstveni dosežki raziskav samega grobišča v Kranju verjetno ne bodo večji kot na ostalih köttlaških grobiščih, ki niso okoli cerkva. Sem sodijo skoraj vsa köttlaška grobišča razen Blejskega otoka, Batuj, Svetih gora itd., kjer je zveza med cerkvijo in grobišči jasnejša. Trije omenjeni objekti so v treh regijah, ki so si najbolj oddaljene in predstavljajo tipološke inačice predromanske arhitekture.

Vipavska dolina, kjer so Batuje, je široko odprta proti Italiji in Istri, katerih vplivi bi se morali opaziti na drobnem arheološkem gradivu in na arhitekturi. Bled-Otok je, čeprav pod Karavankami in blizu Koroške (močni vplivi Salzburga in Porenja), na področju oglejskega patriarhata. Na oblikovanje cerkvene arhitekture so tu vplivali uradni cerkveni odnosi in bi morala nastajati po zahtevah patriarhata. Ostale kulturne manifestacije domačinov pa kažejo močno povezanost s Koroško.¹⁴

Svete gore na Bizeljskem so na nasprotnem delu Slovenije in v bližini Zagreba.¹⁵ To območje je šele v času kranjskih fevdalcev postalo del Kranjske.¹⁶ V za nas zanimivem obdobju od 9. do 11. stol. se je v kulturnem življenju čutila bližina Hrvatov in Madžarov. Drobne najdbe zgodnjerednjeveških grobov kažejo očitno povezanost z belobrdskim, zgodnjepanonskim in srednjeposavskim prostorom. Ta definicija P. Korošec je glede na gradivo in analogijo prepričljiva,¹⁷ P. Korošec tudi ugotavlja, da je cerkev sv. Jurija s pravokotnim tlorisom nastala v karolinškem obdobju. Podobno je s cerkvijo sv. Martina.¹⁸ Relief s cerkve sv. Jurija bi bil lahko tudi starejši, kar je možno tudi za cerkvi sami. Povezava obstoječih cerkvenih objektov na Svetih gorah in zgodnjerednjeveških grobišč še ni jasna, čeprav so grobovi okoli cerkva.¹⁹ Tudi medsebojno datiranje še ni jasno.

¹³ Podatke sem dobil od kolega A. Valiča, kustosa za arheologijo pri Gorenjskem muzeju v Kranju in vodje izkopavanja nekropole okoli župne cerkve v Kranju.

¹⁴ Luničasti uhani in tudi ostali predmeti ter tudi značilnosti pokopavanja v obdobju köttlaške kulture so na prostoru današnje Koroške in Kranjske v svojih osnovnih potezah skoraj popolnoma enake.

¹⁵ Citat o dosedanjih izsledkih raziskovanj na Svetih gorah je pod opombo

1. Svete gore so oddaljene od Zagreba okoli 60 km. Od tega je okoli 25 km po dolini Sotle do njenega izliva v Savo v bližini Dobove. Možna je povezava tudi po dolini Krapine prek Kumrovca. Obe povezavi sta lahki, ker vodita po dolinah.

¹⁶ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (1964) 140, 141, 159, 235.

¹⁷ P. Korošec, *Arh. vestnik* 20 (1969) 218.

¹⁸ L. c.

¹⁹ L. c.

Med zgodnj srednjeveškimi spomeniki arhitekture in grobišč nismo omejili Otoka pri Dobravi — freisinškega trga Gutenwerth, ker je visoko in pozno srednjeveški. Ker poleg tega doslej še nismo ugotovili zgodnj srednjeveškega grobišča, nakazana metoda ne pomaga do absolutne kronologije. Vendar se nam zdi, da Gutenwerth ne smemo prezreti, ker je v istem historičnem ambientu kot Svete gore. Podobnost je tudi v cerkvi s pravokotnim prezbiterijem, čeprav kronologija obeh lokacij še ni popolnoma jasna. Otok pri Dobravi pa vsekakor dopolnjuje kulturno podobo področja med Posavsko krajino in Posavsko Hrvaško. Verjetno Otok pri Dobravi predstavlja, čeprav brez grobišča, odločilen kronološki prispevek pri datiranju zgornje časovne meje zgodnj srednjeveške arhitekture s pravokotnim prezbiterijem.

Na Otoku smo l. 1969 odkrili stavbo z ladjo velikosti $9,5 \times 6,8$ m, povezano s pravokotnim prezbiterijem, katerega zunanja mera je 5×5 m in notranja $4,4 \times 3,3$ metra.²⁰ Zdi se, da rast tako zarisane objekta ni organska, ker se simetrali ladje in prezbiterija na ujemata, temveč tvorita top kot s temenom v ladji, ki je 1 m oddaljen od slopa. Tudi ladja ni popolnoma simetrična; severovzhodni vogal je širši od južnega. Oba elementa sta lahko posledica ločenega nastajanja in kasnejšega povezovanja v en objekt ali pa posledica slabe tehnike dela. Slednjo možnost moramo resno upoštevati, ker poznamo veliko objektov z nepravilnim tlorisom, ki so posledica slabe tehnike dela. Ugotovili smo še, da je v pravokotni prezbiterij vzdana polkrožna apsida, ki je bila kasneje porušena istočasno v vzhodnim zaključkom prezbiterija. Ta ugotovitev nam kaže možnost, da je po vgraditvi polkrožne apsida še vedno stala tudi vzhodna stena pravokotnega prezbiterija. K tej drugi fazi, objektu s polkrožno apsido, sodita tudi slopa oz. slavoločni obok. V obeh vzhodnih vogalih ladje sta podstavka za menzi stranskih oltarjev, za katera nismo mogli ugotoviti časa postavitve. V vogalih med menzama obeh stranskih oltarjev ter med severno in južno steno ladje sta dva okrogla podstavka ladje s premeroma po 1 m in sta vkopana v ilovnato osnovo globlje od 1 m. Oba sta starejša od cerkve in sta bila pod hodno površino. Navedeno stanje nam narekuje naslednjo rekonstrukcijo. Okrogla temelja, morda stebra, skupaj z obema daljšima zidovoma ladje, se nam vsilujeta kot najstarejša in morda istočasna člena neke arhitekture. Vsekakor drži dejstvo, da sta oba okrogla temelja starejša od drugih ostankov arhitekture. Zatem sledi stavba s pravokotnim prezbiterijem orientirana v smeri V-Z. Naslednja faza je tloris, ki ga zaključuje polkrožna apsida. Po pravih romanske gradnje bi to zaporedje moralo biti obratno. V prid prvega zaporedja govori arheološko stanje in dejstvo, da bi imela polkrožna apsida izrisana v celoti, podkvičasto obliko in ne bi bila več romanska. Vendar še nek tehnični podatek, neodvisen od tipologije, potrjuje prvo tezo. Pri odkrivanju prostora vzhodno od pravokotnega prezbiterija smo namreč ugotovili, da leži ves prezbiterij na močvirnati osnovi in da so morali kasneje ob obeh zunanjih vogalih dograditi kontrafore. Da so le-ti imeli funkcijo podpiranja, pojasnjuje kontrafor ob JV vogalu, ki leži na mehkejši osnovi kot SV vogal. JV je podprt s kar mogočnim kontraforom, ki meri $2 \times 1,5$ m in sega v globino 1,30 m. Nasprotni kontrafor pa je ozek in plitev. To dokazuje, da se je pravokotni prezbiterij pogrezal oz. pokal in rušil in da je zaradi tega prišlo do oblikovanja novega prezbiterija. Zato postavljamo kot delovno hipotezo, dokler študijska obravnava tega problema še ni zaključena, prvotno zaporedje.

²⁰ V. Šribar, *Varstvo spomenikov* 13-14 (1968-69) 34 ss.

Polkrožna apsida drugega prezbiterija je izrazito romanska. S tem je določen tudi čas omenjene korekture. Romansko cerkev so po vsej verjetnosti gradili v začetku 12. stol., ko je na Otoku že freisinški Gutenwerth.²¹ Ta datum je seveda samo približna časovna meja graditve druge cerkve, saj na preureditev ni vplival samo nov čas in sprememba stila, temveč predvsem tehnični razlogi. Zelo zanimivo je dejstvo, da je pravokotni prezbiterij, verjetno predromanski, obstajal do romanike. S tem smo postavili tudi gornjo časovno mejo te arhitekture. Ta meja je še dokaj nejasna, ni pa skoraj nobenega dvoma, da jo bodo raziskovanja na Otoku bolj determinirala. Pomislek, da bi šlo za dve romanski obliki prezbiterija, odpade, poleg drugih razlogov tudi zaradi izredno kratkega obstoja objekta s polkrožno apsidno. Pri datiranju objekta s pravokotnim prezbiterijem, ob hipotezi, da je starejši, lahko pridemo do točnejšega kronološkega podatka o njegovi spodnji časovni meji. Izkopavanje je pokazalo, da je pod prezbiterijem zasuta strojarska jama, v kateri je poleg kosov usnja in žlindre tudi keramika z značilnostmi različne tehnologije dela. Oblika in dekoracija je še zgodnj srednjeveška, vendar že lahko opazimo elemente bolj dovršenega lončarskega vretena, kar je značilno za prehodno dobo iz zgodnjega v visoki srednji vek. Z ozirom na obsežno strojarsko in železarsko dejavnost bomo lahko ta čas opredelili s proučevanjem historičnih virov. Obravnava objekta s pravokotnim prezbiterijem na Otoku pri Dobravi nam je pokazala, da se je tak tloris že večkrat pojavil in je naš primer verjetno najpoznejša novogradnja. Čeprav nam ni znana nobena letnica v zvezi s cerkveno stavbo na Otoku, kljub temu prispeva k tipološki preglednici naše zgodnj srednjeveške arhitekture in k problematiki, ki smo jo načeli pri Svetih gorah na Bizeljskem.

Enkratni prispevek je dalo tudi sistematsko arheološko izkopavanje na Blejskem otoku.²² Obsega prostor znotraj cerkve in na baročni ploščadi severno in vzhodno od cerkve ter 20 m južno od cerkve. S tem smo izkopali kompleks, ki ga je obsegala površina romanske otoške cerkve. Raziskovanja lahko strnemo v naslednje ugotovitve: Marijino cerkev lahko razčlenimo v štiri stavbne faze. Današnja baročna izhaja iz gotske, kateri so predelali triosminski prezbiterij v pravokotnega, povečali oziroma dodali zakristijo ter lopo, kasneje pa še obe stranski kapeli. Gotska stavba je nastala z oženjem troladijske romanske bazilike, ki je vezana na dvoladijsko baziliko, iz katere je nastala z dodajanjem južne ladje. Zadnje štiri stavbne faze smo razdelili v dve osnovni fazi: dvoladijska-troladijska, gotsko-baročna. Dvoladijska je v tem zaporedju najstarejša in osnova za naslednje stavbe. Toda prostor, usmeritev in širina dvoladijske stavbe je bila pogojena s starejšo enoladijsko kapelico s polkrožno apsidno, ki po svoji velikosti pokriva le slabo polovico južne ladje pri dvoladijski stavbi. Razmerje dolžin med obema zadnjima je 1 : 2. Tudi ta stavba je, sicer zidana, vezana v celoto na starejšo stavbo, ki je imela zidano podkvičasto apsidno in leseno konstrukcijo ladje. Ker nas ne zanima celoten potek stavbne zgodovine, (morali bi namreč obravnavati še neko stavbo, ki je stala na tem prostoru v

²¹ I. Pirkovič, K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem, *Kronika* 9 (1961) 176. F. Gestrin, Razstava »Zgodnji srednji vek Slovenije«, Ljubljana 1971, 29 (ciklostirani vodnik po razstavi, ki jo je pod gornjim naslovom postavil Narodni

muzej v Ljubljani v svojem razstavišču »Arkade« v času od 1. do 30. IV. 1971).

²² V. Šribar, *Otok* (rk. oris zgodovine, Ljubljana 1971) s citati o starejši literaturi.

krajšem časovnem presledku med obema manjšima stavbama in veliko leseno konstrukcijo, ki je stala tu pred stavbo s podkvičasto apsidno), bomo obravnavali samo zadnje tri stavbe: veliko dvoladijsko, malo zidano kapelico s polkrožno apsidno in kapelo z leseno konstrukcijo ladje in zidano podkvičasto apsidno. Če omenimo še, da je bilo v času obeh kapelic na Otoku grobišče s 124 grobovi, je jasno, da iz te situacije izhaja problematika in morebitne rešitve, ki nas zanimajo. Dano zaporedje stavb poskušamo tudi časovno opredeliti. Viri nam dokazujejo, da je bila troladijska romanska bazilika dokončno oblikovana l. 1185.²³ Zato bi si upali postaviti dvoladijsko cerkev v pozno 11. ali v začetek 12. stol., ko brixenški škofje dobijo v fevd blejsko posest.²⁴ Časovni razpon za nastanek te stavbe je največ 50 let z ozirom na okvirne meje, ki smo jih postavili. Vse do dograditve dvoladijske stavbe je funkcionirala mala zidana kapelica s polkrožno apsidno. Gornja časovna meja obstoja kapelice je torej 2. pol. 11. ali začetek 12. stol. Ostaja nepojasnen čas nastanka in nehanja kapele z leseno ladjo. To je bilo verjetno v 9. ali 10 stol. Tudi datum nastanka prve kapele ni popolnoma jasen, vendar ga lahko postavimo v konec 8. ali zač. 9. stol. Vprašanje časa postavitve prve in druge kapele, bo verjetno rešljivo s podrobno analizo grobišča in pridevkov v grobovih. Kötflaškodobno grobišče na Blejskem otoku kaže zelo razgibano in neenotno podobo. Grobišče delimo na pet večjih pokopaliških skupin. Prva skupina grobov je severno od baročne cerkve. Šteje približno 60 grobov in pokriva ves prostor na SZ delu baročne ploščadi ter sega v bližino severnega zidu male zidane kapele s polkrožno apsidno. Grobovi so razporejeni v šestih nepravilnih vrstah v smeri V-Z. Grobne jame so vkopane v živo skalo. V tej skupini je bilo več pridevkov. Druga je na prostoru današnje lope. Grobovi so skoraj v eni vrsti, nekateri s tremi kasnejšimi pokopi. Grobovi te skupine so skoraj 1 m nižje od grobov v prvi skupini in jih samo zaradi tega ločimo v posebno skupino. Po usmerjenosti in prostoru pa bi jih lahko opredelili v prvo skupino. Grobovi te skupine segajo proti V le do zahodnega zidu troladijske romanske bazilike, ki se delno ujema z zahodnim zidom male kapele. Število najdb v tej skupini je bilo manjše in tudi pridevki so bili skromnejši. Lokacija in odnos do zidane kapele opredeljuje te grobove v čas druge kapele. Tretja skupina grobov je v naravni kotanji SV in V od prvih dveh kapel. Grobovi so razporejeni od baročne ograje severno od velike zakristije do SV dela baročnega prezbiterija. Ohranjenih je približno 10 grobov. Raziskali smo jih lahko le pet. Odnos te skupine do prvih dveh ni mogoče ugotoviti. Povezovanje z ostalimi grobnimi skupinami nam omogočajo le najdbe. V četrto skupino sodijo grobovi znotraj cerkve v JV vogalu ladje, v mali zakristiji ter v vogalu med južno steno ladje in vzhodno steno stranske kapele. Vse grobne jame so vkopane v živo skalo. So brez najdb, vendar z jasno povezavo s prvima kapelama. V to skupino smo šteli tudi grob št. 72, ki je bil tesno ob južnem delu loka prve kapele, katerega prerašča apsidna druga kapele. Odnos te grobne jame do drugih je popolnoma jasen. Jama je bila izkopana v času prve kapele. Zdi se nam, da sodijo vsi grobovi četrte skupine v ta čas. Tudi v tej skupini je bilo približno deset grobov, vendar smo lahko obdelali le osem skeletov. Najdbe so bile samo v starejšem zasipnem gradivu v grobni jami št. 72. V peti skupini so ostali grobovi znotraj ladje in prezbiterija. Trije od teh so poznosrednjeveški.

²³ L. Santifaller, *Urkunden der brixener Hoch-Archive* (Innsbruck 1929) 54.

Zelo pomembna je grobna jama št. 67, ki je bila tesno ob južni steni obeh prvih kapel. Glede na pokop št. 72 bi se upali trditi, da sodi tudi jama 67 v čas prve kapele.

Iz analize posameznih grobnih skupin se vidi, da niso istočasne, oz., da so nastajale sukcesivno in da vseh grobnih skupin ne moremo povezovati z arhitekturo. Kar se tiče odnosa do arhitekture ugotavljamo, da grobovi iz skupine štiri zanesljivo sodijo v čas prve kapele, skupina dve pa že v čas druge kapele. Grobovi skupine ena so teoretično obstajali še v času druge kapele, lahko pa so začeli nastajati tudi že v času prve kapele. Po pridevkih sodeč sodi skupina ena v časovni razpon obeh kapel. Toda pri tej skupini ni treba izključiti možnosti, da je nastajala že v času pred prvo kapelo. Tej možnosti v prid govori grupiranje grobov, ki se ni oziralo na stavbo in se zdi, da šele skupina dve predstavlja povezovanje grobišča ob SZ in Z koncu od cerkve s prostorom, kjer je stala druga kapela. Ni treba izključiti tudi možnosti, da je obstoj grobov v skupini ena pogojil nastanek in lokacijo prve kapele na Otoku. Tej tezi nasprotuje deloma le dejstvo, da zadnji grobovi v skupini ena sežejo le do S zidu prve in druge kapele. Brez nadaljnjega pa je zanesljivo, da so grobovi iz skupine ena nastali že v času po prvi in da trajajo tudi ves čas druge kapele in šele tedaj, ko zmanjka tu prostora, začne nastajati skupina dve.

Odnos 3. skupine grobov do obeh prvih kapel ne moremo določiti. Vse dosedanje izvajanje o grobnih skupinah na Otoku lahko strnemo v ugotovitev, da so grupe 1, 2, 4, 5 vezane neposredno ali posredno na obe prvi kapeli, da so grobovi iz skupin ena in dve iz časa druge cerkve, večji del grobov iz skupine ena, štiri in morda tudi pet iz časa prve kapele in da grobovi skupine tri niso povezani z obema kapelama, oziroma, da so tudi tukaj pokopavali v času ene od kapel, najbrž druge, kar sklepamo iz dejstva, da se širjenje te skupine konča približno 3 m od SV loka apside, ker na vmesnem praznem prostoru, ki je bil izredno strm, ni bilo mogoče pokopavati. Z dosedanjo obravnavo posameznih grobnih skupin smo ugotovili, da skupine ena, štiri in verjetno pet nastajajo istočasno oz. že v času prve kapele, da je skupina dve mlajša, ker je očitno, da je nastala ob Z steni šele druge kapele in da so grobovi iz skupine tri po pridevkih sodeč tudi najbrž iz mlajše faze. Najbolj bogati z najdbami so grobovi iz prve skupine in glede na slednje bi lahko ugotovili relativni časovni odnos grobnih skupin med seboj. Predno začnemo s časovnim opredeljevanjem, ki nam ga dajejo najdbe, si moramo postaviti vprašanje, zakaj pokopavanje po skupinah in ne strnjeno grobišče okoli cerkve. To nas ne zanima samo kot pojav, temveč kot problem, ki je deloma povezan z našimi kronološkimi vprašanji. Eden od razlogov za to je neugoden teren, ki zaradi velikih višinskih razlik onemogoča kontinuirano pokopavanje, še posebno med skupinami ena in dve ter ena in tri. Ugotoviti moramo, da bi bili možni kontinuirani pokopi med skupinama dve in štiri, ter da bi si pokopi v skupini tri in štiri lahko bili bližji. Z ozirom na istočasnost skupine ena in štiri se jasno vsiljuje dejstvo, da je pokopavanje v skupinah hoteno in da do povezovanja grobnih skupin med seboj ni prišlo, ker na Otoku niso več pokopavali zaradi nastanka novega obveznega pokopališča okoli prafarne cerkve. Kronološki razpon najdb iz grobov na Otoku predstavlja istočasno tudi razpon obeh kapel. Ta teza velja tudi v slučaju, če so nekateri grobovi v skupini ena nastali v času pred prvo kapelo, kar je teoretično možno, vendar časovna razlika med prvimi pokopi in časom

nastanka cerkve ne more biti prevelika. Časovno razliko v nastanku bi moral pokazati odnos med starejšimi grobovi v skupini ena in v skupini štiri, ki nastanejo ob prvi kapeli

Z dosedanjjo analizo smo dokaj jasno ugotovili odnos grobnih skupin med seboj in njihov odnos do obeh stavb, torej je vprašanje le kronologija drobnih najdb, da bi s tem postal jasen tudi čas nastanka prve in druge kapele. Kot smo že uvodoma ugotovili, je kronološko vprašanje drobnega gradiva zelo težko reševati samo po kriterijih ene nekropole. Do trajnejših rešitev na tem področju je možno priti le s kompleksnim proučevanjem vsega gradiva, ki povezuje ves köttlaškodobni kulturni prostor. V to vrsto najdb vsekakor sodijo luničasti uhani in broše. Analiza teh predmetov, horizontalna in vertikalna stratigrafija na njihovi osnovi ter absolutni kronološki podatki, ki sledijo iz njihove analize, so lahko edina osnova za absolutno kronološko opredelitev posameznih grobišč. Ker so taki predmeti osnovna oblika na vseh grobiščih, bomo s tem dobili tudi kronologijo vseh grobišč in tudi grobišča na Blejskem otoku. Iz odnosa, ki sledi iz posameznih skupin do obeh kapel pa bo izhajal tudi odgovor na vprašanja njihove kronologije. Ta vprašanja bodo kmalu pojasnjena, ker je že gotov katalog grobnih celot z uhani in brošami iz vsega köttlaškega prostora. V teku je tudi njihova študijska obravnava. Rešena kronološka vprašanja za drobni arheološki material in arhitekturo z Blejskega otoka nam bodo dala ključ za razumevanje istih problemov na ostalih grobiščih in morebitnih cerkvah tega časa na Gorenjskem in deloma tudi drugod. To razmišljanje pri Svetih gorah, na Otoku pri Dobravi in Blejskem otoku bomo zaključili s prikazom situacije v Batujah v Vipavski dolini.

Na cerkvico sv. Jurija je opozoril E. Cevc v svoji študiji o predromanski pletenini z Batuj.²⁵ To sta »Možinova« in »Lipovževa« plošča, ki izvirata najbrž iz konca 10. ali 11. stol. Okoli cerkvice sv. Jurija, kateri je E. Cevc pripisal obe plošči, predvideva izročilo tudi grobišče. Izkopavanja na tem prostoru, ki sta jih vodila Narodni muzej iz Ljubljane in Goriški muzej iz Nove Gorice, so začela l. 1967. Po dosedanjih izsledkih lahko trdimo, da gre za lokalno varianto köttlaške kulture, v kateri opazamo na grobnih predmetih tudi vpliv Istre in Furlanije.²⁶ Sodeč po situaciji iz izkopavanj v l. 1969 in 1970 gre za pokop okoli nekega objekta, za katerega domnevamo, da je cerkev sv. Jurija. Ker grobišče še ni izkopano in najdbe še niso ovrednotene, ne moremo govoriti o bližnjem odnosu med cerkvijo in grobiščem. Poročila dosedanjih izkopavanj nam v najdbah kažejo širok časovni razpon, ki sega od pojava kovanega luničastega uhana in preprostih oblik obsenčnih obročkov pa do okrogle broše z vložnim barvnim emajlom, na kateri je upodobljen »agnus dei«. Teoretično je to časovni razpon od konca 8. do prve polovice 11. stol. Če bi nastanek grobišča v Batujah povezovali z nastankom cerkve, oslanjaje se na oba zgoraj omenjena dekorativna elementa kamnite opreme, sta cerkev in grobišče poznega datuma in bi bile zgodnejše oblike zelo zapoznele. To je malo verjetno in sta le dve možnosti: da so omenjeni kamniti elementi prišli pozneje v cerkev ali pa da je del grobišča starejši.

²⁴ F. Gornik, *Bled v fevdalni dobi* (Bled 1967) 136.

²⁵ E. Cevc, *Arh. vestnik* 1 (1950) 136.

²⁶ D. Svovljšak, *Goriška srečanja* 12 (1968) 20—25.

To je tudi bolj verjetno, ker je po dosedanji podobi grobišča njegov večji del Z od stavbe na grobišču, zato tudi domnevamo, da je ta del starejši. Ne oziraje se na trenutno stanje in možnosti vrednotenja je grobišče v Batujah edino razen grobišča na Blejskem otoku, ki je bilo izkopano sistematsko. Tudi datacija batujске cerkve s proučevanjem grobnih najdb, bo možna šele tedaj, ko bomo imeli v celoti ovrednoteno köttlaško materialno kulturo (broše in uhanе, o katerih smo govorili že pri Bledu). V Batujah nam koristita še omenjeni dekorativni plošči. Ob njihovi podrobni analizi, ki še ni končana, bomo za cerkev sv. Jurija, če sta obe plošči iz te cerkve, dobili dva kronološka podatka, in sicer čas postavljanja arhitektonskih elementov s pletenino in datacijo grobišč z najdbami. To zanesljivo potrjuje čas, v katerem je cerkev že stala.

Po zaključenem izkopavanju grobov in arhitekture v Batujah, ko bomo lahko v celoti ocenili to najdbo, bodo rezultati izhodišče za oblikovanje predstav o lokalnih razmerah v Vipavski dolini in na Krasu v zgodnjem srednjem veku.

SKLEPNA BESEDA

Kronologija cerkva in köttlaškodobnih grobišč v Sloveniji sodi med ključne, še nerešene probleme zgodnjega srednjega veka. Glede na vlogo zgodnesrednjeveške arheologije za razumevanje kulturne in oblikovalne moči naroda se moramo nemudoma lotiti reševanja omenjenih problemov. V metodologiji raziskovanja bomo naredili še en korak naprej in ugotovili podrobnosti o procesu oblikovanja zavesti o pripadnosti k posebni etnični skupini. Dobili bomo odgovor, kako in zakaj formiramo v okviru karolinške države svojo kulturno skupino in v kakšnem odnosu je bila ta do ostalih slovanskih in neslovanskih sosedov v karolinški državi.

V svojih izvajanjih nismo rešili problemov, ampak samo nakazali njihovo rešitev. Iz tega bi lahko naredili znanstveno raziskovalni in študijski program:

1. objava izkopanega in doslej neobjavljenega gradiva,
2. nadaljevanje izkopavanj na köttlaških grobiščih s cerkvijo ali brez nje,
3. monografska obdelava uhanov in broš po grobnih celotah,
4. kartiranje posameznih najdb na grobiščih ter povezovanje grobišč med seboj (vertikalna in horizontalna stratigrafija),
5. povezovanje z avstrijskimi, hrvaškimi, italijanskimi in madžarskimi arheologi, ki se ukvarjajo z zgodnjim srednjim vekom, da bi pospešili skupno proučevanje köttlaškega kulturnega kroga.

Analiza, ki smo jo pripravili, je prispevek h karti razširjenosti posameznih stavbnih tipov, ki so vplivali tudi na oblikovanje in razširjenost posameznih oblik romanske arhitekture.

Kolikor bodo ta razglabljanja prispevala vsaj k delnemu uresničevanju omenjenega delovnega programa, je s tem ta sestavek že dosegel svoj namen.

Zur Datierung der frühmittelalterlichen Kirchenarchitektur in Slowenien

Im Köttlacher Kulturraum kennen wir aus der Zeit vom 9. bis zum 11. Jh. eine größere Anzahl von Kirchenbauten, die wir in zwei typologische Gruppen einteilen:

- a) mit halbrunder Apsis,
- b) mit rechteckigem Presbyterium.

Die ersten befinden sich hauptsächlich im Raum des Patriarchate von Aquileia, die zweiten aber nördlich der Drava (Drau), im Verwaltungsbereich des Salzburger Bistums.¹ Die Anlage der Fundamente beider Kirchentypen wird in die Zeit vom Beginn des 9. oder vom Ende des 8. Jh. bis zur ersten Hälfte des 11. Jh. gesetzt. In dieser Abhandlung interessiert uns die Möglichkeit der absoluten Datierung nur einiger Objekte, da wir dadurch ein ungefähres Bild der Verbreitung des Christentums in Slowenien im frühen Mittelalter erhalten würden. Für einige Kirchen in Kärnten ist die Zeit ihrer Errichtung bzw. ihrer Einweihung bekannt, bei anderen finden sich steinerne, mit Flechtornamentik verzierte Kirchenglieder, für welche wir über einen schon ausgearbeiteten Zeitrahmen verfügen.⁵ Innerhalb der Grenzen der Sozialistischen Republik Slowenien verhält es sich aber anders. Einstweilen gibt es noch keine historischen oder archäologischen Quellen, mit deren Hilfe unsere frühmittelalterlichen Kirchen datiert werden könnten. Glücklicherweise befinden sich um einige von ihnen Köttlacher Gräberfelder mit reichen Beigaben, die aus derselben Zeit stammen. Dennoch sind wir bisher noch nicht zu engeren Zeitgrenzen gelangt. Deshalb haben wir beim Zentrum für frühmittelalterliche und altslawische Studien am Narodni muzej (Nationalmuseum) mit dem Sammeln von Grabeinheiten aus dem Köttlacher Raum begonnen, die als Beigaben Halbmond-Ohrringe oder runde Fibeln enthielten. Diese Übersicht soll für die einzelnen Regionen eine horizontale und vertikale Stratigraphie ermöglichen sowie die Grundlage für die Beurteilung der Beziehungen zwischen den einzelnen Gebieten schaffen, und die Basis für eine absolute Datierung unserer Kirchen und Gräberfelder bieten. Aus diesem Blickfeld haben wir drei Kirchenobjekte betrachtet; das Gräberfeld mit Kirche um die heutige Pfarrkirche in Kranj, das Gräberfeld samt Kirche in Batuje im Vipavatal¹⁴ sowie das Gräberfeld mit den zwei Kirchen in den Svete gore in Bizeljsko.¹⁷ Diese drei Objekte befinden sich in drei unterschiedlichen, voneinander ziemlich entfernten Regionen. Zusammen mit der Kirche und dem Gräberfeld in Kranj haben wir auch das Gräberfeld mit Kirche auf der Bled-Insel behandelt, mit dem Komplex der Svete gore aber noch die Kirche mit dem rechteckigen Presbyterium auf Otok bei Dobrava. Wir sind zu folgenden Schlüssen gelangt:

Unsere größte und bisher reichste Köttlacher Nekropole erstreckt sich um die Pfarrkirche in Kranj. In den Aktionen von 1953 bis 1971 sind ungefähr 1000 Gräber ausgehoben worden. Die Entwicklung der Nekropole kann vom späten 8. Jh. durch das ganze Mittelalter hindurch bis zur Josephinischen Reform verfolgt werden. Das Wachsen der Nekropole wird noch besonders durch die Kartierung der Einzelfunde gezeigt. Allerdings sind bei der Erbauung der Kirche einige Gräber zerstört worden; die Möglichkeiten zu Forschungen im Inneren sind gering, die Forschungen anlässlich der Arbeiten für die Anlage einer Zentralheizung haben erwiesen, daß ein bestimmter Raum keine Gräber enthält. Dadurch wird die Ansicht bestätigt, daß das Gräberfeld um die Kirche herum entstanden ist.

Das Vipavatal, wo sich Batuje befindet, ist weit gegen Italien und Istrien geöffnet; dort sind am Material Einflüsse beider Regionen zu erwarten.

Die Svete Gore in Bizeljsko erheben sich im entgegengesetzten Teil Sloweniens und in der Nähe von Zagreb, erst im Mittelalter ist das Gebiet ein Teil von Krain geworden. Im Zeitraum vom 9. bis zum 11. Jh. machte sich im kulturellen Leben die Nähe der Kroaten und der Ungarn fühlbar. Die Kleinfunde der frühmittelalterlichen Gräber zeigen eine sichtbare Verbundenheit mit dem Raum von Belo Brdo und dem mittleren Posavje (Savegebiet). P. Korošec stellt fest, daß die Kirche des Hl. Jurij (Georg) mit ihrem rechteckigen Grundriß in der Karolingerzeit entstanden ist. Ähnlich verhält es sich mit der Kirche des Hl. Martin. Der Zusammenhang der bestehenden Kirchenobjekte auf den Svete Gore mit den frühmittelalterlichen Gräberfeldern ist noch nicht erhellt, obwohl die Gräberfelder um die Kirche liegen.

Otok bei Dobrava (der Freisinger Marktflücken Gutenwerth) ist im selben historischen Ambiente wie die Svete Gore. Eine Ähnlichkeit besteht auch in der Kirche mit rechteckigem Presbyterium, wenn auch die Chronologie beider Lokationen nicht ganz klar ist. Die halbrunde Apsis des zweiten Presbyteriums ist ausgeprägt romanisch, aus dem Beginn des 12. Jahrhunderts. Sehr interessant ist die Tatsache, daß das rechteckige Presbyterium bis zur Romanik bestand. Die Ausgrabung hat erwiesen, daß unter dem Presbyterium eine zugeschüttete Gerbergrube ist, in der außer Lederstücken und Schlacke auch Keramik gefunden worden ist. Form und Dekoration der Keramik sind noch frühmittelalterlich, die Verwendung eines schon mehr vervollkommenen Typs der Töpferscheibe weist aber auch auf die Übergangszeit aus dem frühen ins hohe Mittelalter hin.

Die Bled-Insel. Die Marienkirche können wir in vier Bauphasen aufgliedern. Die heutige barocke ist aus der gotischen hervorgegangen, deren Drei-Achtel-Presbyterium in ein rechteckiges umgewandelt worden ist. Die Sakristei sowie die Vorkirche wurden vergrößert bzw. hinzugefügt, später auch noch beide Seitenkapellen. Der gotische Bau entstand durch Verengung der dreischiffigen romanischen Basilika, die an die zweischiffige Basilika gebunden ist, aus der sie durch Hinzufügung des Südschiffes entstanden ist. Raum, Orientierung und Breite des zweischiffigen Baues waren durch die ältere kleine einschiffige Kapelle mit halbrunder Apsis bedingt, deren Größe nur die kleinere Hälfte des Südschiffes des zweischiffigen Baues ausfüllt. Auch dieses Gebäude, zwar gemauert, ist in Gänze an den älteren Bau gebunden, der eine gemauerte hufeisenförmige Apsis und eine Holzkonstruktion des Schiffes aufwies. Zur Zeit dieser kleinen Kapellen war auf der Insel ein Gräberfeld mit 124 Gräbern. Die Quellen belegen, daß die dreischiffige romanische Basilika ihre endgültige Form im Jahr 1185 erhielt, folglich ist es erlaubt, die zweischiffige Kirche ins späte 11. oder an den Beginn des 12. Jh. zu setzen. Hin bis zur Errichtung des zweischiffigen Gebäudes funktionierte die kleine gemauerte Kapelle mit halbrunder Apsis. Die obere Zeitgrenze dieser Kapelle ist also die zweite Hälfte des 11. oder der Beginn des 12. Jahrhunderts. Ungeklärt bleibt die Zeit der Entstehung und des Endes der Kapelle mit dem Holzschiff. Das war wahrscheinlich im 9. oder 10. Jahrhundert. Die Frage der Errichtung der ersten und der zweiten Kapelle wird wahrscheinlich durch die eingehende Analyse der Gräberfelder und der Beigaben gelöst werden können, die aus der Köttlacher-Zeit stammen, die Gräber aber sind in fünf Gruppen angeordnet. Aus der Analyse der einzelnen Gruppen ist ersichtlich, daß sie sich sukzessiv reiheten und daß man nicht alle mit der Architektur in Zusammenhang bringen kann.

In unserer Erörterung haben wir die Probleme nicht gelöst, sondern ihre Lösung nur angedeutet. Daraus könnte man ein wissenschaftliches Forschungs- und Studienprogramm zusammenstellen:

1. Veröffentlichung des ausgegrabenen und bisher nicht publizierten Materials
2. Fortsetzung der Ausgrabungen auf den Köttlacher Gräberfeldern mit oder ohne Kirche
3. monographische Bearbeitung der Ohrringe und Fibeln nach den Grabeinheiten
4. Kartierung der Einzelfunde in den Gräberfeldern und Verbindung der Gräberfelder miteinander (vertikale und horizontale Stratigraphie)
5. Anknüpfung von Verbindungen mit österreichischen, kroatischen, italienischen und ungarischen Archäologen, die sich mit dem frühen Mittelalter befassen, um so die gemeinsame Erforschung des Köttlacher Kulturkreises zu fördern.